

А. А. Станкевіч

доктар філалагічных навук,

прафесар кафедры беларускай мовы

Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Францыска Скарыны

**РЫТАРЫЧНЫЯ ПРЫЁМЫ ЎЗМАЦНЕННЯ
ВЫЯЎЛЕНЧАЙВЫРАЗНАСЦІ, ЗАСНАВАНЫЯ НА
СУПРАЦЬПАСТАЎЛЕННІ
АБО СУПАСТАЎЛЕННІ: ДА ПРАБЛЕМЫ КЛАСІФІКАЦЫІ**

Тэкст як слоўны маўленчы твор, у якім рэалізуюцца ўсе моўныя адзінкі, лічыцца складаным, шматпланавым і шматаспектным моўным знакам. Найважнейшымі катэгорыямі мастацкага і публіцыстычнага тэкстаў з'яўляюцца вобразнасць, выразнасць і элакуцыйнасць.

Вобразнасць тэксту – адлюстраванне аб'ектыўнай рэчаіснасці ў наглядна-вобразнай, канкрэтна-пачуццёвай форме [8, с. 16].

Выразнасць як камунікатыўная катэгорыя звязнага маўлення з'яўляецца асаблівай структурнай арганізацыяй, якая ўспрымаецца як навізна, незвычайнасць, адхіленне ад «нормы». Гэта ўласцівасць маўлення прыцягваць, звяртаць на сябе ўвагу слухачоў і чытачоў [9, с. 48]. Выразнасць узмацняе выяўленчасць выражэння думкі аўтара і яго ўздзеянне на адрасата, служыць сродкам адлюстравання аўтарскага пункту гледжання, спосабам праяўлення яго пачуццяў [5, с. 113]. Як адзначаецца ў навуковай літаратуры, каб выклікаць і падтрымаць увагу адрасата, аўтару тэксту «неабходна ўмець надаць выказванню незвычайную, нестандартную форму» [7, с. 133]. Выразнасць маўлення часта называюць экспрэсіўнасцю.

З выразнасцю звязнага маўлення цесна звязана элакуцыйнасць, у аснове якой – слоўнае афармленне як этап тэкстаўтварэння. Яна прадугледжвае красамоўны выклад інфармацыі, звязаны з ускоснай тактыкай маўленчага ўзаемадзеяння, якая прадугледжвае выкарыстанне спецыяльных сродкаў слоўнай арнаментцыі з мэтай максімальнага ўздзеяння на адрасата. Ускосныя тактыкі маўленчага ўздзеяння, заснаваныя на непрамым, нелітаральным выражэнні зместу праз намёк, жарт, камплемент, называюць таксама фігуральнымі. Прынцыпы і прыёмы фігуральнага выражэння грунтуюцца на выкарыстанні фігур, пад якімі разумеецца адхіленне ад звычайнага спосабу выражэння [2, с. 173].

Асновай пабудовы ўскосных тактык маўленчага ўздзеяння з'яўляецца паралогіка, якая ігнаруе лагічныя законы і лічыць, што любыя аб'екты і ў любой колькасці могуць быць супастаўлены адзін з адным, быць аналагічнымі. Выбар лагічных ці паралагічных законаў пабудовы выказванняў залежыць ад маўленчай сітуацыі і ад індывідуальнай маўленчай манеры гаворачага [2, с. 173]. Як адзначае Т. Р. Хазагераў, усе фігуры пабудаваны на адным прынцыпе – супастаўленні, спалучэнні, асацыяванні слухачамі двух знаёмых простых уяўленняў з мэтай фарміравання ў яго трэцяга, больш складанага, раней яму незнаёмага [8, с. 119].

Паняцце фігуры прадугледжвае перш за ўсё пэўную рэканструкцыю, трансфармацыю, якая адбываецца ў межах асобнай лексічнай адзінкі, словазлучэння або сказа. У сувязі з гэтым усе фігуры маўлення падзяляюцца на дыскрэтныя і недыскрэтныя [2, с. 238]. Дыскрэтныя фігуры маўлення заснаваны на супастаўленні асобных элементаў, выдзеленых у складзе моўнай адзінкі. Да іх адносяцца гукавыя і графічныя фігуры. Як правіла, яны абмежаваны мастацкім стылем і сустракаюцца пераважна ў паэтычным маўленні.

Недыскрэтныя фігуры маўлення звязаны з пэўнай перабудовай, трансфармацыяй сінтаксічных структур з мэтай дасягнення незвычайнага спалучэння моўных адзінак і ўзмацнення выяўленчай выразнасці. Яны падзяляюцца на канструктыўныя (фігуры дабаўлення, або паўтору, заснаваныя на паўтаральнасці моўных адзінак, якія робяць сінтаксічную адзінку больш сбалансаванай), і дэструктыўныя (фігуры ўбаўлення, або пропуску, у аснове якіх – пропуск асобных моўных адзінак, і фігуры перастаноўкі, або размяшчэння, звязаныя з парушэннем лагічнай структуры сінтаксічнай канструкцыі, што адлюстроўваюць непаўтаральнасць моўных адзінак) [8, с. 123–125].

Акрамя фігур маўлення, у сучаснай навуковай літаратуры выдзяляюцца рытарычныя прыёмы. Пад рытарычным прыёмам маецца на ўвазе «спосаб пабудовы выказвання, заснаваны на матываваным мэтай гаворачага/пішучага і ўмовам і зносін (кантэкстам або сітуацыяй) адхіленні ад нормы ў шырокім сэнсе» [3, с. 16; 10, с. 274]. Некаторыя аўтары не размяжоўваюць паняцці фігура і рытарычны прыём. На наш погляд, гэтыя паняцці блізкія, але не тоесныя. Выкарыстанне і фігур, і рытарычных прыёмаў звязана з устаноўкай аўтара на красамоўны выклад пэўнай інфармацыі. Фігура называе трансфармаваную моўную адзінку, тады як рытарычны прыём абазначае спосаб пабудовы выказвання, які спрыяе ўзмацненню выяўленчай выразнасці. Рытарычны прыём, як адзначаецца ў літаратуры, рэалізуе асаблівую, рытарычную функцыю – разнавіднасць камунікатыўнай функцыі, у якой спалучаюцца функцыя ўстанаўлення і падтрымкі кантакту, функцыя ўздзеяння і функцыя ўпрыгожвання маўлення. Рэалізацыя гэтых функцый у маўленні забяспечвае яго эфектыўнасць [4].

Паколькі асноўная функцыя выкарыстання рытарычных прыёмаў – імкненне да красамоўнага выкладу зместу паведамлення і, як вынік, – павышэнне яго выяўленчай выразнасці, – рытарычныя прыёмы ўласцівыя як пісьмоваму, так і вуснаму маўленню, ужываюцца як у літаратурна-мастацкай і публіцыстычнай, так і ў вуснай народна-паэтычнай творчасці.

Прадметам нашага аналізу з'яўляюцца рытарычныя прыёмы, заснаваныя на супрацьпастаўленні або супастаўленні пэўных з'яў, мэтай – вызначэнне іх класіфікацыі, структуры і стылістычнай ролі.

Адным з найбольш пашыраных рытарычных прыёмаў ўзмацнення выяўленчай выразнасці на аснове супрацьпастаўлення ў вобразным маўленні з'яўляецца **антытэза**, «заснаваная на супастаўленні процілеглых з'яў, прадметаў, характараў, пачуццяў, ідэй, вобразаў» [7, с. 124].

Уключэнне ў структуру антытэзы супраціўных злучнікаў *а, але, ды* садзейнічае выражэнню кантраснага супастаўлення, выяўленню размеркавальных адносін паміж супастаўляемымі з'явамі і павышэнню кантрасу іх апісання, што ў сваю чаргу ўзмацняе экспрэсіўнасць выказвання: *Мы столькі пісалі на працягу дзесяцігоддзяў пра росквіт культуры, а перамагло бескультур'е, парадокс* (Н. Гілевіч); *Днём яшчэ цёпла, а ноччу цісне холад* (І. Мележ); *Аднаму шчасце ракою плыве, а другі ў няшчасці цэлы век жыве*(ПП-2, с. 423); *Мы нярэдка хвалімся нашай прыроднай талерантнасцю, дэмакратычнасцю, верацярпімасцю, але ..., наадварот, і дэмакратычнасці, і цярпімасці нам не хапае* (Н. Гілевіч); *Трагедыя наша мае пачатак, але канца яе не відаць* (С. Законнікаў); *Мякка сцеле, ды мулка спаць*(Янк., с. 324).

Паміж супрацьпастаўляемымі з'явамі можа быць бяззлучнікавая сувязь з інтанацыяй проціпастаўлення, якая садзейнічае лаканічнасці і выразнасці выражэння: *Ніколі не пытайце ў закаханых, за што яны любяць: ніхто не ведае, ніхто не адкажа* (С. Грахоўскі); *Мой дзед ведаў прыкметы надвор'я. Звечара, гледзячы ўгору, варажыў пагоду на раніцу. Зранку – на пасля абеду* (І. Грамовіч).

У асобных выпадках у парэміях ужываецца рытарычны прыём **мукабала** (двайное супрацьпастаўленне), якое, акрамя ўзмацнення кантрасу, садзейнічае сінтаксічнаму паралелізму канструкцыяй: *Алесь Бачыла – паэт шматгранны і асаблівы: знешне спакойны і ўраўнаважаны ў жыцці і востра палемічны ў паэзіі, уражлівы і ранімы ў грамадзянскіх стасунках, адкрыты, прасталінейны і бескампрамісны ў адстойванні сваіх сумленных перакананняў, непакісны на пазіцыях справядлівасці і маральнай чысціні*(С. Грахоўскі); *Цаню ў людзях мужнасць, сумленнасць і талент, а ненавіджу подласць, угодніцтва і крывадушша*(С. Законнікаў).

Аб'яднанню процілеглых з'яў, паняццяў і ўласцівасцей, структурна выражанаму пры дапамозе злучальнага злучніка *і*, садзейнічае рытарычны прыём **сінецызіс**, які ўзмацняе кантраснае выражэнне інфармацыі: *Хтосьці сказаў: сучаснасці чыстай, самой па сабе, няма. Ёсць мінулае і будучыня. Сучаснасць – сплаў мінулага і будучага.* (І. Мележ); *Былі ... праца і адпачынак за адным сталом, выступленні ў вясковых школах, і перад студэнтамі*(Я. Брыль); *Дзень сённяшні – гэта дзень учарашні і заўтрашні*(І. Мележ); *Амерыка – краіна багатая і разам з тым бедная, бо большасць яе жыхароў пакланяюцца аднаму богу – долару* (Б. Сачанка).

Асобным, даволі распаўсюджаным рытарычным прыёмам з'яўляецца **дыятэза**, якая выражае ўзаемнае адмаўленне, структурна абазначанае паўторнымі злучнікамі *ні – ні, не – не, ані – ані*.

Дыятэза як рытарычны прыём выкарыстоўваецца для «сцвярджэння прамежкавай прыметы за кошт адмаўлення супрацьлеглых уласцівасцей» [4, с. 34], «выдзялення прамежкавага, сярэдняга звяна ў радзе супрацьпастаўляемых паняццяў» [10, с. 116]. Яна садзейнічае стварэнню кантраснага апісання пэўных прадметаў ці якасцей: *Ні трэц, ні мнец, ні ў дуду ігрэц* (ПП-2, с. 289); *Ні сыты, ні галодзен, ні стары, ні малодзен* (ПП-2, с. 227).

У асобную групу неабходна выдзеліць рытарычныя прыёмы, заснаваныя на чаргаванні апісваемых з'яў і характарыстык. Выяўленчую выразнасць маўленню надае рытарычны прыём **альтэрнатэза**, пры ўжыванні якога паказваецца змена падзей, дзеянняў, станаў, паслядоўнасць фактаў, з якіх адзін не можа быць адначасовым з другім, выключае другі, але можа быць пасля другога [1, с. 248]. Альтэрнатэза садзейнічае дынамічнаму апісання рэчаіснасці. Яна суправаджаецца выкарыстаннем парных злучнікаў *то – то*: *Атлантычны акіян: «Ведаеш, ён ніколі не бывае аднастайны. Заўсёды мяняе колеры і адценні: то ціхі, то раз'юшаны, то ўсыпаны зорамі, то заліты сонцам. Свой характар, свае настроі, як у чалавека»* (С. Грахоўскі); *Воблакі, як само жыццё. Жыццё цячэ – хмаркі бягуць. То бываюць цёмнымі, то яснымі. То спакойнымі, то неспакойнымі* (І. Грамовіч); *Жураўліны ключ то крыху звужаўся, то, расшыраючыся, нават заломваўся даўжэйшым канцом, але птушкі адразу ж выпрамяліся, выроўнівалі яго, не перастройваючыся нават* (Я. Сіпакоў).

Значэнне раздзялення, чаргавання чаго-небудзь у звязным маўленні выражае таксама рытарычны прыём **дыз'юнкцыі**, пры якім выкарыстоўваюцца паўторныя раздзяляльныя злучнікі *ці – ці, або – або*. Гэты прыём дазваляе паказаць разнастайнасць прадметаў або паняццяў, рознабаковасць пэўных з'яў, змену розных станаў і дзеянняў, магчымасць іх выбару, што ў цэлым стварае маляўнічую карціну аб'ектыўнай рэчаіснасці. У навуковай літаратуры вызначаюцца раздзяляльная (моцная) дыз'юнкцыя, якая выключае адзін з супастаўленых аб'ектаў і спалучальна-раздзяляльная (аслабленая), што не выключае, злучае супастаўленыя аб'екты [1, с. 248]: *Ні ў адной цывылізаванай краіне свету гэткай праблемы жыць або не жыць сваёй роднай мове – няма* (Н. Гілевіч); *Ці з перцам, ці не з перцам, абы было з шчырым сэрцам* (Янк., с. 73).

Спалучэнню ў адзінае цэлае, аб'яднанню процілеглых з'яў, паняццяў, дзеянняў у вобразным маўленні садзейнічае рытарычны прыём **амфітэзы**, які дазваляе «ахапіць з'яву або прымету поўнасцю, уключаючы сярэдняе, прамежкавае звяно» [4, с. 20], або паказаць разнастайнасць жыццёвых з'яў ці іх розны, найчасцей процілеглы характар праяўлення. У складзе амфітэзы звычайна выкарыстоўваецца паўторны злучнік *i – i*: *Святы сустракалі разам, не разлучаліся і ў будні – дзяліліся і радасцямі, і горам*(С. Грахоўскі). Аб'яднанне ў адно цэлае процілеглых з'яў можа ствараць уключэнне ў структуру сказа прыназоўнікаў *ад – да*: *І вось летась часопіс «Нёман» змясіў у сакавіцкім нумары «Аповесць пра сябе» Б. Мікуліча. Усяго, што ёсць у гэтым творы, не перакажаш. Трэба чытаць. Чытаць ад першага слова да апошняга, чытаць уважліва. І думаць, думаць*(Б. Сачанка); *Гэта лёс вядзе чалавека па жыцці ад калыскі да дамавіны. Нараджаецца чалавек – у небе загараецца ягоная зорка, памірае, – і зорка ягоная гасне* (Р. Барадулін).

На наш погляд, разнавіднасцю амфітэзы можа быць значэнне аб'яднання процілеглых ці розных супастаўляемых з'яў і паняццяў, выражанае пры дапамозе парных злучнікаў і злучальных слоў, пры гэтым да значэння аб'яднання супрацьлегласцей выразна далучаецца выражэнне прычынна-выніковых адносін паміж апісваемымі з'явамі, што ўзбагачае семантыку выказвання, надае яму павучальны сэнс: *як – так*: *Як клікнулі, так і адазваўся*(ПП-2, с. 448); *які – такі*: *Якая зямля, такі і хлеб*(ПП-1, с. 51); *куды – туды і*: *Куды вецер, туды і дым*(ПП-1, с. 56); *колькі – столькі*: *Колькі лет, столькі зім*(ПП-1, с. 73); *дзе – там*: *Дзе пасееш густа, там не будзе пуста*(ПП-1, с. 116); *калі – то*: *Калі для ўдачы патрэбны дзесяткі шчаслівых выпадковасцей, то для правалу – усяго адна, нешчаслівая* (У. Карпаў); *Калі прыходзяць новыя часы – старая песня адыходзіць* (У. Караткевіч).

Рытарычны прыём **сінайкезіс** узмацняе супрацьпастаўленне за кошт яго спалучэння з параўнаннем, што стварае разнастайныя вобразныя асацыяцыі і садзейнічае павелічэнню экспрэсіўнага патэнцыялу вобразнага выражэння думкі. Пры гэтым могуць выкарыстоўвацца спалучэнні:

Лепш – чым: *Лепш у дзеўках сядзець, чым замужам марнець*(ПП-2, с. 18); *лепш – чымся*: *Лепей лычны мір, чымся раменная свара*(Янк., с. 48); *лацвей – чым*: *Лацвей раіць, чым дапамагаць*(Янк., с.309); *лепей – чым*: *Лепей дома касіць, чым у войску ранец насіць*(Янк., с. 48); *лепшы за*: *Добры сабака лепшы за ліхога чалавека* (Янк., с. 321); *чым – тым*: *Чым цяжэй, тым даражэй*(ПП-1, с. 164); *чым – лепей*: *Чым на чужыне ў пярыне, лепей*

дома на мякіне (ТСП, с. 571); як – лепш: *Як абы-які, лепш ніякі*(ПП-2, с. 21).

Узмацняе выяўленчую выразнасць маўлення рытарычны прыём **антыметабалы** – перакрываюцца паўтор адных і тых жа слоў, які суправаджаецца зменай іх сінтаксічных функцый і супрацьпастаўленнем паняццяў або з’яў рэчаіснасці [10, с. 45]. Антыметабала выкарыстоўваецца з мэтай выяўлення адрознення або падабенства пэўных з’яў, названых перастаўленымі словамі: *Маладыя і старыя, старыя і маладыя... Вечная, як свет, тэма! Маладыя крыўдзяцца на старых, старыя на маладых*(Б. Сачанка); *Як баба да дзеда, так дзед да бабы* (Янк., с. 74); *Як вы нашым, так мы вашым* (Янк., с. 243).

Вялікі выяўленча-выразны патэнцыял мае рытарычны прыём **аксюмаран** – «палучэнне двух супрацьлеглых разуменняў, якія лагічна выключаюць адно другое» [8, с. 29]: *Зачараваў мяне Пімен Панчанка смеласцю, сакавітасцю, незвычайнасцю звычайнага*(Р. Барадулін); *Матчына песня, роднае слова ... Гэта яны могуць зрабіць невераемае вераемным* (Р. Барадулін).

Супрацьпастаўленне, кампаненты якога звязаны сінанімічнымі адносінамі, стварае рытарычны прыём **парадыясталу** і надае маўленню асаблівую экспрэсію [8, с. 206]: *Калі не брэшаш, то праўду кажаш* (Янк., с. 190); *Ці стыд, ці сорам – адзін скорам* (Янк., с. 239); *Ці гэблем, ці скобляю – усё роўна* (Янк., с. 297); *Ці кіем ці палкаю – усё роўна*(Янк., с. 304).

Такім чынам, разнастайныя рытарычныя прыёмы, заснаваныя на супрацьпастаўленні або супастаўленні пэўных з’яў, паняццяў і ўласцівасцей, выкарыстоўваюцца з мэтай красамоўнага выражэння думкі, стварэння кантрасту, слоўнай вобразнасці маўлення і ўзмацнення выяўленчай выразнасці выказвання.

Рытарычныя прыёмы, заснаваныя на проціпастаўленні ці супастаўленні, перадаюць наступныясэнсавыя адносіны паміж супастаўляемымі з’явамі: супрацьпастаўленне процілеглых з’яў, заснаванае на выкарыстанні антонімаў (антытэза); аб’яднанне, спалучэнне процілеглых з’яў, паняццяў і ўласцівасцей(сінецыёзыс, амфітэза), узаемнае адмаўленне (дыятэза), чаргаванне апісваемых з’яў і характарыстык (альтэрнатэза, дыз’юнкцыя); аб’яднанне процілеглых ці розных супастаўляемых з’яў і паняццяў, звязаных прычынна-выніковымі адносінамі (амфітэза); супрацьпастаўленне ў спалучэнні з параўнаннем (сінайкеёзіс), перакрываюцца паўтор адных і тых жа слоў са зменай іх

сінтаксічных функцый (антыметабала); спалучэнне дзвюх супрацьлеглых уласцівасцей, якія лагічна выключаюць адна другую (аксюмаран); супрацьпастаўленне, кампаненты якога звязаны сінанімічнымі адносінамі (парадыястала).

Прынятыя скарачэнні

ПП-1 – Прыказкі і прымаўкі : У дзвюх кнігах. Кн. 1 / Рэд. А. С. Фядосік. – Мінск :Навука і тэхніка, 1976. – 557 с.

ПП-2 – Прыказкі і прымаўкі : У дзвюх кнігах.Кн. 2. / Рэд. А. С. Фядосік. – Мінск :Навука і тэхніка, 1976. – 616 с.

ТСП – Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ, 2011. – 667 с.

Янк. – Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Склаў Ф. Янкоўскі. – 3-е выд., дапрац., дап. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 491 с.

Літаратура

1. Введенская, Л. А. Учебный словарь антонимов русского языка / Л. А. Введенская. – М. : ИКЦ «МарТ»; Ростовн/Д. : Изд. центр «МарТ», 2005. – 320 с.
2. Ключев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : Учебное пособие для вузов / Е. В. Ключев. – М. : Приор, 1999. – 272 с.
3. Копнина, Г. А. Риторические приёмы современного русского языка : опыт системного описания :автореф. дис. ... д-ра. филол. наук :10.02.01/ Г. А. Копнина ; Сибирский федеральный ун-т. – Красноярск, 2010. – 38 с.
4. Культура русской речи : Энциклопедический словарь-справочник / Под ред. Л. Ю. Иванова, А. П. Сковородникова, Е. Н. Ширяева и др. – 2-е изд., испр. – М. : Флинта : Наука, 2007. – 840 с.
5. Одинцов, В. В. Стилистика текста / В. В. Одинцов; отв. ред. А. И. Горшков. – М. : Наука, 1980. – 262 с.
6. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – Мінск : Вышэйшая школа, 1979. – 320 с.
7. Стернин, И. А. Семантическая основа экспрессивного словоупотребления / И. А. Стернин; отв. ред. Т. Г. Хазагеров // Проблемы экспрессивной лингвистики. – Ростов н/Д. : Изд-во Ростовского университета, 1987. – С. 133–137.
8. Хазагеров, Т. Г. Общая риторика : Курс лекций; Словарь риторических приёмов / Т. Г. Хазагеров, Л. С. Ширяева / Отв. ред. Е. Н. Ширяев. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 320 с.

9. Хазагеров, Т. Г. Экспрессивная стилистика и методика анализа художественных текстов / Т. Г. Хазагеров // Проблемы экспрессивной стилистики. Сборник; под ред. Т. Г. Хазагерова. – Вып. 2. – Ростов н/Д.: Изд-во Ростовского университета, 1992. – С. 19–26.

10. Энциклопедический словарь-справочник. Выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочеты / под ред. А. П. Сковородникова. – 3-е изд., стереотип. – М.: Флинта, 2011. – 480 с.